

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МІФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТВОРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В СТАРШИХ КЛАСАХ

Анотація. У статті актуалізується питання розробки концептуально-міфологічного аналізу творів як важливого шляху шкільного вивчення української літератури з міфологічною образністю. Теоретично обґрунтовано доцільність та специфіку запропонованого аналізу, представлено загальну схему його здійснення, описано напрямки, етапи та прийоми навчальної діяльності в процесі застосування концептуально-міфологічного аналізу. Автор пропонує будувати навчальну діяльність на уроках на основі опрацювання вставних міфологічних структур, що дозволяє поглиблено осмислити проблемно-тематичний зміст творів. Основну увагу зацентровано на програмових (9–11 класи) художніх творах: «Енеїда» І. Котляревського, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Дім на горі» Вал. Шевчука.

Ключові слова: концептуально-міфологічний аналіз, проблемно-тематичний зміст, міфологічна образність, вставні міфи.

Sydorenko Yuliia

Nizhyn Mykola Gogol State University

CONCEPTUAL AND MYTHOLOGICAL ANALYSIS OF LITERARY WORKS AT THE LESSONS OF UKRAINIAN LITERATURE IN SENIOR CLASSES

Summary. The article actualizes the issue of developing a conceptual and mythological analysis of literary works as an important way of school study of Ukrainian literature with mythological imagery. The expediency and specificity of the offered analysis are theoretically substantiated, the general scheme of its realization is presented, the directions, stages and receptions of educational activity in the course of application of the conceptual and mythological analysis are described. Conceptual and mythological analysis is to reveal the author's artistic concept of reality on the basis of explicitly expressed mythological elements that are used in the work to implement the problem-thematic content and function at the verbal, plot, image, genre and style levels. Such activities will deepen students' knowledge of the author's artistic concept of the work and improve the skills and abilities of analytical work with a literary source. The author proposes to build educational activities in the classroom on the basis of elaboration of insert mythological structures, which allows in-depth understanding of the problem-thematic content of the works. Gradual work with the mythological elements is to identify mythological elements, analyze them, identify problems that the author depicts through these elements. Lesson outlines for the study of program works (drama-feiериа "Lisova pisnia" (féerie "Forest Song") by Lesya Ukrainka) and for extracurricular reading lessons (roman-balada «Dim na hori» (novel-ballad "House on the Mountain") by Val. Shevchuk) are presented. The following main methods of work are determined: analysis of the mythological title of the work, research of the described rituals, traditions, analysis of inserted myths, legends, work with mythological vocabulary, essay-writing. The article presents a detailed methodological model of research of the problem-thematic content of the work by working on its mythological component within the conceptual-mythological analysis. The main attention is focused on program literary works (grades 9-11): "Eneida" ("Eneyida") by I. Kotlyarevsky, "Lisova pisnia" ("Forest Song") by Lesya Ukrainka, «Dim na hori» ("House on the Mountain") by Val. Shevchuk.

Keywords: conceptual-mythological analysis, problem-thematic content, mythological imagery, insert myths.

Постановка проблеми. Міфологічне світобачення, що виражається у художній літературі у формі міфів, легенд, ключових міфологем, описів обрядів, звичаїв, традицій, зумовлює розробку спеціального виду аналізу творів з експліцитними міфологічними структурами. Адаже міфологічна образність художнього твору базується на фундаментальних властивостях міфологічної системи мислення. Визначальне місце серед них займає домінування універсальних бінарних опозицій (життя-смерть, добро-зло), що відтворені в протилежних образах, ідеях, виражених у літературних текстах. Вони дозволяють письменникам розгортати проблемно-тематичне поле шляхом активізації духовно-психологічних (драма-феєрія «Лісова пісня» Лесі Українки, повість «Земля» О. Кобилянської, новела «Я» (Романтика) Миколи Хвильового), суспільно-політичних, зокрема національно-визвольних (поєми «Кавказ», «Великий льох» Т. Шевченка, «Мойсей» І. Франка), космологічних (повісті «Тіні

забутих предків» М. Коцюбинського, «Земля» О. Кобилянської, драма-феєрія «Лісова пісня» Лесі Українки) питань людського буття, часто надають їм вигляду вічних. Можна виділити кілька найпоширеніших видів пов'язаності міфологічної образності та проблемно-тематичного поля авторського тексту. Міфологічні сюжети та образи можуть виконувати такі функції:

1) формують певну тематичну основу, що впливає з їхнього фактичного змісту й накладається на весь літературний твір (поєми «Марія» Т. Шевченка, «Мойсей» І. Франка, «Одержима» Лесі Українки);

2) забезпечують постановку, розвиток та розв'язання актуальних для письменника проблем, які в тексті мають лише частковий (більший або менший) характер, проте увиразнюють та доповнюють проблемно-тематичний простір усього твору («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Земля» О. Кобилянської);

3) актуалізують не тільки конкретнотимчасове, але й надчасове значення зображеного (новела «Я» (Романтика) Миколи Хвильового, романи «Марія» У. Самчука, «Сад Гетсиманський» Івана Багряного).

Вивчення таких особливостей на уроках української літератури в старших класах спонукає розробити спеціальний вид аналізу, націлений на дослідження тем і проблем твору на основі роботи з міфологічними структурами експліцитного типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що такого спеціального виду аналізу ще не вироблено у методиці навчання літератури. Хоча питання вивчення проблематики і тематики літературного твору із врахуванням міфологічного компонента побіжно розглядалося у методичних працях М. Жигалової, О. Пороля, М. Черкезової. Зокрема, метою вивчення античної образності М. Жигалова визначає формування в учнів загальнолюдських цінностей, життєвих пріоритетів, закладених в темах античних сюжетів, мотивів. Аналіз біблійного компонента, за М. Черкезовою, дозволяє визначити авторське проблемно-тематичне поле творчості. О. Пороль пропонує залучати біблійні мотиви у межах текстуального аналізу творів, під яким розуміє такий спосіб вивчення твору, що базується на дослідженні його мовної грані. Однак цілісної системи опрацювання проблемно-тематичного змісту твору на основі аналізу його міфологічного компонента у працях дослідників ще не запропоновано.

Пропонуємо ввести концептуально-образний аналіз для осмислення проблемно-тематичного змісту твору шляхом опрацювання функціональної ролі міфологічних структур на різних рівнях тексту. Доречно підкреслити, що концептуально-міфологічний вид аналізу не тотожний відомим у методиці концептуально-образному, концептуально-мовному, сюжетно-концептуальному, концептуально-жанровому, концептуально-стилістичному аналізу [1, с. 102–105] як дієвим способам вивчення ідейно-тематичної концепції літературного твору шляхом дослідження сюжету, образів-персонажів, словесної тканини, жанрової та стильової організації тексту. Принципова різниця полягає в тому, що названі види аналізу не адаптовані до вивчення міфологічної концепції літературного матеріалу. На нашу думку, їх необхідно розширити, взявши до уваги роль міфологізованих елементів в авторській концепції художньої дійсності.

Мета статті – теоретично обґрунтувати модель концептуально-міфологічного аналізу творів на уроках української літератури у старших класах.

Виклад основного матеріалу. Сутність концептуально-міфологічного аналізу полягає в тому, щоб розкрити авторську художню концепцію дійсності на основі експліцитно виражених міфологічних елементів, які використані у творі для реалізації проблемно-тематичного змісту і функціонують на словесному, сюжетному, образному, жанровому та стильовому рівнях. Така діяльність дозволить поглибити знання учнів про авторську художню концепцію твору та удосконалити вміння й навички аналітичної роботи з літературним джерелом. Методичним орієнтиром є висновок Є. Пасічника про те, що «проблемно-тематичний шлях аналізу має великі переваги порівняно з іншими шляхами... розгляд тем і проблем має сприяти глибокому розумінню

твору, його ідейного задуму, майстерності художнього зображення» [4, с. 262].

Доцільним стане використання такого варіанту проблемно-тематичного аналізу, коли аналітичною призмкою для осягнення тематики та проблематики поставлено міфологічні елементи (образи, мотиви, ідеї, вставні міфи), простежено їх вплив на зображення явищ та суперечливих питань. Отже, головне завдання цього шляху – осмислити проблемно-тематичний зміст у специфічний спосіб, який полягає в тому, щоб:

а) дослідити його розгортання у міфологічній площині зображеного;

б) виявити функціонування в неміфологічній частині;

в) встановити проблемно-тематичний зв'язок між міфологічними та неміфологічними елементами твору.

Учитель повинен керуватися такою логікою аналізу: виділити найпоказовіші міфологічні елементи → сформулювати теми й проблеми, які вони представляють → розкрити їх на матеріалі всього твору.

Наприклад, навчальна діяльність на уроці з вивчення роману-преамбули «Дім на горі» (урок позакласного читання, 11 клас) проходить за планом:

1) Колективно виділяємо головний експліцитно представлений міфологічний елемент – легенду про дім на горі. Учні знаходять два фрагменти у тексті: оповідь легенди бабусею Галі та повторна її розповідь Галею для дочки.

2) Визначаємо тему легенди (жіноча доля господинь дому на горі) та проблеми спокуси і кохання, збереження сімейного вогнища та родових традицій. Ілюструємо їх розгортання у міфологічній оповіді:

– Який тип жінки замальовується в легенді?

– Від чого залежить доля господині дому?

– Яке призначення жінок, народжених у домі на горі?

3) Простежуємо чи впливає міфологічний сюжет на реальне життя героїв твору. Вид роботи – евристична бесіда:

– Як ставиться до легенди бабуся Галі?

– Коли і чому вона бачить у снах сірого птаха?

– Чи зустрічала Галя сірого птаха? Як це вплинуло на її подальше життя?

– Чим відрізняється Анатоль від Володимира? Порівняйте їхні стосунки з Галею.

– Чим можна пояснити зміни в особистому житті Галі?

– Яка міфологічна подія відбувається з Оксаною?

– Які закономірності простежуються у долях цих героїнь твору?

4) Систематизуємо отриману інформацію шляхом відповіді на проблемне запитання: «Що є причиною однотипного життя жінок, народжених у домі на горі?» Приходимо до висновку, що міфологічна легенда накладається на сюжетну лінію твору та визначає її подієвість. Усі життєві ситуації персонажів пов'язані розвитком міфологічного сюжету. Тому легенда про міф на горі є ядром проблемно-тематичного змісту роману: «в міфі сказано все суттєве, а решта розповіді тільки домальовує задалегідь відому схему, показує в деталях правдивість і достовірність міфу» [3, с. 33].

Важливо додатково виокремити головні міфологеми легенди (дім, гора, жінка, дорога) та роз-

глянути їх функціонування у побутовій та міфологічній свідомості персонажів. Наприклад, як ставляться до дому його мешканки (як до будівлі чи фортеці їхнього духу), як розуміють свою життєву дорогу персонажі (шлях пізнання, вічність, спогади, повернення до рідних). Така робота дозволяє доповнити і деталізувати проблемно-тематичне наповнення роману: теми сімейного щастя, духовних пошуків, вірності своєму призначенню.

З метою цілісного осмислення змальованих автором явищ пропонуємо акцентувати увагу старшокласників і на легенді про блудного сина. Хоч вона експліцитно не представлена в тексті, але чітко простежується в історіях про чоловіків – синів сірих птахів – козопаса Івана та Хлопця. Міфологізовані у біблійній легенді тема пошуку свого призначення та проблема смислу людського життя накладаються на розповідь про блукання героїв. Розібратися з цим компонентом проблемно-тематичного поля доцільно за запитаннями:

- Яка справа у житті козопаса Івана стає основою?
- Яким містичним даром володіє Іван? Як це впливає на його щоденне життя?
- Чому і скільки блукає Хлопець?
- Що спільного між Іваном та Хлопцем?
- Які здібності свого дядька переймає і продовжує Хлопець?

Робимо висновок: міфологічне походження героїв прирікає їх на мандри, визначає спосіб життя та незвичайний дар ясновидіння.

Обов'язково залучаємо міфологічні структури до аналізу образів-персонажів:

- Чи відчуває себе Галя незвичайною жінкою?
- Як за допомогою відчуття «богині в собі» змальовано портрет та вдачу Галі?
- Які риси Хлопця провідні у творенні його образу?
- Як міфовідчуття козопаса Івана визначає спосіб його життя?

Підсумком проведеної роботи стане розуміння старшокласниками значення міфологічних структур (синкретизм легенд, міфологем-символів, світоглядних уявлень) для осмислення роману-балади Вал. Шевчука «Дім на горі».

Поетапність роботи із самими міфологічними елементами на уроці передбачає здійснення таких дій:

1. Виділення у творі головних міфологем, мотивів.
2. Визначення їх біблійного, слов'янського чи античного походження, здійснення відповідних коментарів.
3. Колективне окреслення життєвих явищ, які автор змальовує завдяки цим елементам.

Окрему увагу тут звертаємо на міфологізовані образи, вставні епізоди, особливості розгортання запозичених сюжетів. Наприклад, у поемі «Енеїда» І. Котляревського варті уваги образна група троянців на чолі з Енеем та їх мандрівка до Риму після падіння Трої. У поемі «Марія» Т. Шевченка – образ головної героїні та її доля, установлення зв'язку між Богоматір'ю та земним життям Марії.

Крім того, важливо встановлювати не тільки образні, але й проблемно-тематичні паралелі між міфологічними першоджерелами та змістом літературного матеріалу, що вивчається. Наприклад, аналізуючи роман «Сад Гетсиманський»

Івана Багряного (урок позакласного читання, 11 клас), важливо розглянути легенди про Сад Гетсиманський, про Каїна й Авеля в контексті проблеми зради та долі людини в тоталітарному суспільстві, а «Пісню Пісень» Соломона, де звучить мотив любові, яка все перемагає, пов'язано з темою вірності в коханні літературних героїв. Аналогічна робота на матеріалі повісті «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського полягає в тому, щоб учні усвідомили важливість легенди про Арідника для співіснування проблеми реального й міфічного в житті гуцулів.

Окремий напрямок роботи – виведення з теми проблеми та її дослідження. Спочатку учні розкривають те, про що розповідає письменник (тема), яку роль тут виконують міфологічні елементи. Далі вони з'ясовують, на які питання автор намагається дати відповіді, які проблеми розв'язати.

Важливим моментом тут є аргументування учнями кожної проблеми, пошук у тексті відповідних підтверджень. Словесник може використовувати такі прийоми роботи:

- аналіз міфологічної назви твору як носія проблемно-тематичного змісту: чи вказує назва твору на його тему («Енеїда» І. Котляревського, «Марія» Т. Шевченка, «Земля» О. Кобилянської, «Мойсей» І. Франка); який проблемний зміст закладено у заголовок («Скорбна мати» П. Тичини, «Сад Гетсиманський» Івана Багряного);

– розгляд вставних міфологічних структур (міфів, легенд, авторських відступів з міфологічним складником): як ці елементи ілюструють головну тему; як впливають на розгортання проблематики (зустріч зі щезником, танець із чужаємом у «Тінях забутих предків» М. Коцюбинського);

– дослідження ритуалів, народних традицій та дотримання їх героями, зокрема як доповнюють міфологізовані дії тему твору, чи впливають на розвиток конфлікту (плач Ярославни в «Слові о полку Ігоревім», добування живого вогню, замовляння глиняної ляльки в «Тінях забутих предків» М. Коцюбинського);

– характеристика контактів образів-персонажів із міфологічною реальністю, ставлення до неї (бабця Галі, сама Галя, її дочка Оксана й чоловік-птах – продовження родового міфу в романі-баладі «Дім на горі» Вал. Шевчука);

– складання таблиці чи схеми проблематики літературного твору, у якому вказано проблему та міфологічні образи, події, що її розкривають;

– пошук та виписування цитат із вставних міфологічних структур чи слів міфологічних образів, у яких презентовано різні проблеми;

– написання творів-роздумів, у яких необхідно проаналізувати й проблемно-тематичний зміст твору, і міфологічні елементи, установити між ними зв'язки («Земля – всепороджуюче чи всепоглинаюче начало в житті людини? (за повістю О. Кобилянської «Земля»), «Тема прометеїзму в поемі Т. Шевченка «Кавказ», «Проблема національного визволення в поемі І. Франка «Мойсей», «Людина міфологізує природу (за повістю М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»).

Отже, дослідження міфологічних структур проводимо таким чином, щоб учні усвідомили їх роль у розкритті проблемно-тематичного змісту твору. Якщо текст перенасичений міфологічною образністю зробити це досить важко. Тому учи-

тель повинен скерувати роботу старшокласників на конкретні найважливіші щодо вираження проблематики елементи, а також їх згрупувати, забезпечити системний розгляд. Наприклад, у драмі-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки наявні цілі міфологічні комплекси, що є своєрідними символами таємної, сакральної дійсності, заселеної надприродними силами: ліс (Лісовик, Мавка, Перелесник), озеро (Русалка, Той, що греблі рве, Водяник, потерчата), поле (Русалка Польова); яскраві персоніфікації абстрактних категорій (Доля, Біда, Злидні); розгорнуті ідейно значущі міфологеми-метаморфози (перевтілення у вербу й вовкулаку, переродження) та окремі міфологеми символічного значення (очі – дзеркало людської душі, що простежується в художніх деталях: очі Лукаша непрозорі і це вказує на його розгубленість у виборі життєвих пріоритетів; зміна кольору очей Мавки відображає космос її душі – ліс як місце внутрішнього буття, небо, любов, біль; дім – осередок родинного життя). Використовуючи такий широкий спектр міфологем, Леся Українка наділяє їх власними ідеями та розкриває вічні цінності любові, свободи, краси, сенсу людського життя.

Словесник пропонує визначити основні закони існування кожної із груп міфологічних істот, розглядаючи епізоди їх взаємодії, ставить учням завдання визначити, які теми та проблеми їх об'єднують:

Лісові мешканці – свобода вибору, любов до природи.

Водяні істоти – естетичне дотримання порядку, покірність.

Хатні істоти – відплата за ставлення до себе.

Персоніфіковані явища – слідування своєму призначенню.

Після цього доцільно окреслювати тематику й проблематику твору максимально широко. Школярі визначають сенс існування, зображений із допомогою міфологізованої реальності

в цілому. Це любов і повага до прекрасного, гармонія та духовна рівновага. Далі зіставляємо цю тему з життєвими принципами героїв реального світу – Лукаша, дядька Лева, матері, Килини. Доречною буде бесіда:

– Як співіснують два протилежних світи (людей і міфічних істот) на одній території?

– Які життєві принципи сповідують одні, а які – інші? Чи збігаються вони? Що в них спільного або відмінного?

– У яких сценах взаємодії персонажів міфологічного та реального світів визріває, загострюється конфлікт? Які цінності при цьому відстоює кожна з груп?

– Як сукупна поведінка всіх персонажів унаочнює головну проблему твору?

Отже, проблемно-тематичний шлях аналізу ефективно проводити на основі дослідження міфологічної образності, зокрема опозиційних проявів міфосприйняття, в яку автор закладає потужний заряд, надаючи йому актуальності та загальнолюдського значення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз міфологічних явищ та піднятих у них проблем дозволяє цілісно осмислити проблемно-тематичний зміст і вийти на осягнення загальної концепції літературного твору. Дидактична роль такої роботи полягає в стимулюванні й розвитку когнітивних та світоглядних процесів старшокласників. Під час названої діяльності відбуваються роздуми над філософськими, вічними питаннями людського буття, що позитивно впливає на осмислення учнями загальнолюдських проблем. При цьому відбувається залучення елементів міфомислення.

Сподіваємося, що запропонований концептуально-образний аналіз творів внесе своєрідну новизну в методику навчання української літератури та активно використовуватиметься у шкільній практиці.

Список літератури:

1. Бондаренко Ю. Загальна модель шкільного навчання української літератури : монографія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 398 с.
2. Жигалова М. Изучение античной литературы в школах различного типа : Учебно-методическое пособие. Брест : БрГУ, 2002. 60 с.
3. Павлишин М. «Дім на горі» Валерія Шевчука. *Сучасність*. 1987. № 11(319). С. 28–41.
4. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ : Ленвіт, 2000. 384 с.
5. Пороль О. Специфика текстуального анализа в 5-11 классах художественных произведений, содержащих библейские мотивы. Автореферат диссертации на соискателя кандидата педагогических наук. Оренбург, 2007.
6. Черкезова М. Библиейские мотивы в русской литературы. Дидактические материалы. *Литература в школе*. 1997. № 2. С. 142–149.

References:

1. Bondarenko, Y. (2017). *Zahalna model shkylnoho navchannia ukrainskoi literatury* [General pattern of teaching Ukrainian literature at school]. Nizhyn: Nizhyn Gogol State University.
2. Zhigalova, M. (2002). *Izuchenie antichnoj literatury v shkolakh razlichnogo tipa: Uchebno-metodicheskoe posobie* [The study of ancient literature in schools of various types: a teaching aid]. Bryansk: BrGU.
3. Pavlyshyn, M. (1987). «Dim na hori» Valeriia Shevchuka [“Dim na hori” by Valery Shevchuk]. *Moderniti*, vol. 11(319), pp. 28–41.
4. Pasichnyk, E. (2000). *Metodyka vykladannya ukrayins'koyi literatury v serednikh navchal'nykh zakladakh: Navchal'nyu posibnyk dlya studentiv vyshchychykh zakladiv osvity* [Methods of teaching Ukrainian literature in secondary schools: A textbook for students of higher education]. Kyiv: Lenvit.
5. Porol, O. (2007). *Speczifika tekstualnogo analiza v 5–11 klassakh khudozhestvennykh proizvedenij, soderzhashhikh biblejskie motivy. Avtoreferat dissertaczii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata pedagogicheskikh nauk* [The specificity of textual analysis of works of art containing biblical motifs in 5-11 grades. Abstract for the degree of PhD]. Orenburg.
6. Cherkezova, M. (1997). *Biblejskie motivy v russkoj literature. Didakticheskie materialy* [Biblical motives in Russian literature. Didactic materials]. *Literatura v shkole*, no. 2, pp. 142–149.